

Є. В. Шавелашвілі,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ

ПОНЯТТЯ «ЧАСТИНА МОВИ» У СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

У статті розглядається поняття «частина мови» в сучасному мовознавстві та в тюркології зокрема, яке визначається як «інтегральна» граматична макрокатегорія. Також описуються основні методологічні напрями частиномовної класифікації.

Ключові слова: частина мови, семантична категорія, лексико-граматичний клас, гетерогенна класифікація, гомогенна класифікація.

В статье рассматривается понятие «часть речи» в современном языкознании и в тюркологии в частности, определяемое как «интегральная» грамматическая макрокатегория. Также описываются основные методологические направления частеречевой классификации.

Ключевые слова: часть речи, семантическая категория, лексико-грамматический класс, гетерогенная классификация, гомогенная классификация.

Different ways of definition of the concept «part of speech» in modern linguistics and Turkish studies in particular are viewed in the article. This concept is defined as «integral» grammatical makrocategory. Also the main methodological areas of parts of the classification are described.

Keywords: part of speech, semantic category, lexical and grammatical class, heterogeneous classification, homogeneous classification.

Частини мови є центральним поняттям у морфологічних описах. Це – семантико-граматичні класи слів із подібними семантичними, синтаксичними і морфологічними ознаками.

Частини мови – це класична класифікація слів, у якій основна увага надається семантичним особливостям, адже у значенні слів закладені їхні категорійні, класифікаційні ознаки. Для частин мови єдиною релевантною характеристикою є семантика об'єднаних слів. Узагальнена на категорійному рівні семантика частини мови представляє її як інваріант предметно-логічного аналізу. Категорійна семантика частини мови, як доведено у попередньому параграфі, ґрунтується на філософській (логічній) категорії.

Семантична ознака узагальнює певні типи лексичних значень слів. Так, іменники з різноманітними лексичними значеннями узагальнюються в семантичну категорію предметності; значення якісних і відносних прикметників – у категорію «атрибутивна ознака», яка розуміється як непроцесуальна (статична) ознака предмета. Семантичні категорії є якісно вищою формою узагальнення порівняно з лексико-граматичними розрядами слів. Їхня семантика набагато складніша за розрядні лексичні значення і для змінюваних частин мови базується не на кореневій, а на афіксальній співвідносності слів, причому до уваги беруться насамперед афікси, які виражають граматичні значення, характерні для частин мови.

Позначаючи різні явища реальної дійсності, слова граматично спеціалізуються. Основою такої спеціалізації є семантична категорія, під яку підводяться певні групи слів з їхніми індивідуальними лексичними значеннями, що зумовлює їх подібне морфологічне і синтаксичне оформлення. Так, іменники турецької мови виділяються в окрему частину мови за семантичною категорією «предметності», яка є узагальненням широкого спектру лексичних значень. Це, зокрема, назви конкретних чітко окреслених явищ, серед яких виділяються назви істот (*baba* /батько/, *öğretmen* /учитель/, *kırlangıç* /ластівка/, *aslan* /лев/); неістот (*uçak* /літак/, *kavak* /тополя/, *oda* /кімната/); та не окреслених у формі явищ, таких як: абстрактні поняття (*sebir* /алгебра/, *perşembe* /четвер/, *neşelik* /радість/); назви речовин (*oksijen* /кисень/, *termer* /мармур/, *ekmek* /хліб/, *patik* /вовна/); збірні поняття (*tohum* /насіння/, *söğütlük* /верб'я/) тощо. Наявність у цих слів категорійної сέми 'предметність' (kim? /хто?/, ne? /що?/) відображається їхніми морфологічними ознаками відмінка і числа, а також первинними синтаксичними функціями підмета і додатка. Тому сучасна граматична теорія виходить із того, що частиномовна класифікація може бути здійснена лише щодо актуалізованих одиниць мовлення – словоформ, які за відповідними правилами можна звести до тієї самої лексеми (лематизувати).

Отже, частини мови показують, що (які реалії) називають слова і якими мовними засобами оформлюється назване. Частину мови можна назвати «інтегральною» граматичною макрокатегорією, узагальненням взаємопов'язаних семантичних, морфологічних і синтаксичних значень словоформи/слова.

Основна функція частин мови як макрокатегорії полягає в систематизації лексичного корпусу мови за характерними семантичними і граматичними ознаками. Особливий статус частини мови і труднощі, які виникають у класифікації слів за частинами мови пояснюються тим, що ці найважливіші класи слів для граматичної теорії однаково відносяться до морфології, синтаксису та семантики.

Тому у визначенні частини мови необхідно керуватися сукупністю всіх типів структурних відношень слова у системі мови і чітко визначати: наявність/ відсутність граматичних категорій; наявність/ відсутність системних форм вираження граматичних категорій; характер синтаксичного зв'язку та синтаксичних відношень між словами у реченні та реченням у цілому; здатність/ нездатність виступати у функції члена речення; здатність/ нездатність слова бути окремим структурно-семантичним типом речення; особливості морфемної структури слова.

Відповідно, слова однієї частини мови характеризуються за спільністю: 1) категорійної семантики слова; 2) морфологічних категорій, реалізованих у системі форм слова (парадигмах); 3) синтаксичних функцій та зв'язків у реченні; 4) словотвірної будови похідних слів.

Проте сукупність і пріоритетність зазначених критеріїв поширюється неоднаково на всі частини мови, на всі слова у межах однієї частини мови, а також на частиномовні системи різних мов. У більшості класифікацій визначальними ознаками виступають семантичні ознаки, як глибинні семантичні чинники, на яких формується синтаксичні і морфологічні ознаки слів.

Однак, не менш вирішальну роль у частиномовній класифікації мають синтаксичні ознаки, які відображають реалізацію слів у мовленні. Синтаксична реалізація зумовлює у більшості випадків морфологічну маркованість граматичних значень слова, що відображається на формальних ознаках частини мови. Тому морфологічні ознаки також виступають як обов'язкові у визначенні частини мови, особливо вони важливі для слів із розвиненою словозміною.

Проблема визначення частин мови вважається однією з найбільш дискусійних у лінгвістиці. Номенклатура частин мови у кожній окремій мовній системі, як свідчать історія мовознавства і сучасна лінгвістика, постійно змінюється. Це зумовлено насамперед застосуванням різних класифікаційних схем у визначенні системи частин мови. О. С. Кубрякова зауважує: «... незрозуміло те, вибір яких саме критеріїв забезпечує найраціональнішу класифікацію слів і чи можна запропонувати таку класифікацію, яка була б оптимальною» [3, с. 119].

У межах семантико-граматичної методології В. В. Виноградов запроваджує п'ять критеріїв у класифікації частин мови: 1) відмінності тих синтаксичних функцій, які виконують різні категорії слів у мовленні, у структурі речення; 2) відмінності морфологічної будови слів та форм слів; 3) відмінності речових (лексичних) значень слів; 4) відмінності у способі відображення дійсності; 5) відмінності в природі граматичних категорій [1, с. 38].

Сучасне російське мовознавство, а зокрема морфологія, переважно ґрунтується на гетерогенній дворівневій класифікації слів В. В. Виноградова, у якій критерієм першого рівня виступає функціонально-синтаксичний, що дозволяє поділити слова на частини мови і частки мови (рос. *частицы речи*). На другому рівні враховуються всі інші критерії, за якими частини мови класифікуються на імена (іменник, прикметник, числівник), займенник, дієслова, прислівники, а частки мови – на частки-зв'язки, власне частки, прийменники, сполучники. Особливо розглядаються модальні слова та вигук.

Отже, кожен клас слів має свої власні синтаксичні функції, морфологічну будову, категорійну семантику та способи відображення дійсності у супідрядних граматичних категоріях, які пов'язані з тією чи іншою частиною мови. Все це обумовлює класифікаційні критерії. Послідовне застосування всіх критеріїв дозволяє виділити чотири основні частини мови: іменник, прикметник, дієслово, прислівник. Інші частини мови периферійні, оскільки вони виділяються на основі одного або двох критеріїв. Чотирикомпонентна система частин мови відображена у багатьох сучасних граматичних теоріях.

Є. Курилович [4] виділяє чотири кардинальні частини мови, зазначаючи, що слова мають первинну синтаксичну функцію залежно від їх лексичного значення: іменник – підмет, прикметник – означення до іменника, дієслово – присудок, прислівник – означення до дієслова. О. П. Суник [5, с. 40] визначає частини мови на базі чотирикомпонентної системи, вважаючи справжніми частинами мови тільки іменник, дієслово, прикметник і прислівник відповідно до їхніх загальнограматичних значень. Усі інші розряди слів виділяються за іншими ознаками, а отже не можуть уважатися частинами мови. На думку українського лінгвіста І. Р. Вихованця [2, с. 16], сукупність різнорідних критеріїв, але з основним характером семантичного критерію, дозволяє визначити два центральні лексико-граматичні класи (іменник і дієслово) і два різнорідні периферійні класи (прикметник і прислівник). Семантичний критерій у повній мірі охоплює іменник та дієслово. Лексичне значення іменника – назви конкретних предметів. Іменник відображає предмети та характеризується узагальненим значенням предметності. Дієслово ж називає та відображає дію та стан і характеризується узагальненим значенням процесуальності. Синтаксичні функції іменника та дієслова тісно пов'язані з їх семантичними ознаками, для іменника характерна функція підмета і сильнокерованого другорядного члена речення, для дієслова – функція присудка.

Клас прикметників позбавлений виразної лексичної автономності. Якщо у сфері дієслова предикат стану не становить визначальної частиномовної семантичної ланки, хоча й набуває динамічних властивостей, то у сфері прикметника він трансформується в якісний стан, тобто статичну ознаку. У прикметника відбулося посилення дієслівного значення стану у бік постійної ознаки предмета та закріплення у присубстантивній позиції [2, с. 16].

Клас прислівників вирізняється своїми синтагматичними, а не лексичними особливостями. Лексичне значення статичної ознаки, процесу і предмета ставиться у синтагматичний зв'язок із предикатом і через це виконує функцію ознаки ознаки. Прислівник відрізняється від прикметника не лексичним значенням, а синтаксичним зв'язком і семантико-синтаксичним відношенням щодо опорного компонента в реченні або словосполученні [2, с. 18].

Частини мови як макрокатегорії морфології мають відносний характер, що зумовлюється класифікаційними принципами і функціонуванням слів у мовленні, але цей факт не применшує їхньої першорядної ролі як інтегральних класів у системі мови, що встановлюються за сукупністю трьох класифікаційних ознак: семантичних, синтаксичних, морфологічних, до яких належать і словотвірні.

Література:

1. Виноградов В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове) / В. В. Виноградов. – М. : Высшая школа, 1972. – 615 с.
2. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Унів. вид-во «Пульсарі», 2004. – 411 с.
3. Кубрякова Е. С. Части речи с когнитивной точки зрения / Е. С. Кубрякова. – М. : Ин-т языкознания РАН, 1997. – 326 с.
4. Курилович Е. Очерки по лингвистике / Е. Курилович. – М. : Иностран. лит., 1962. – 454 с.
5. Суник О. П. Общая теория частей речи / О. П. Суник. – М. : Наука, 1966. – 130 с.